

HISSİYOT VA HOLAT SEMANTIK MAYDONIDA DARAJALANISH HODISASI

G.A.Ergasheva

O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti tyutori

Annotatsiya. Ushbu tezisda hissiyot va holat semantik maydoniga mansub til birliklarida kuzatiladigan darajalanish hodisasining semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Hissiyot va holatni ifodalovchi leksemalar o'rtasidagi intensivlik munosabatlari, ularning semantik maydondagi o'rni hamda nutqdagi uslubiy vazifalari yoritiladi. Tadqiqot natijasida darajalanish hodisasi semantik maydonning ichki tuzilishini shakllantiruvchi muhim omillardan biri ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: semantik maydon, hissiyot, holat, darajalanish, gradatsiya, sema, leksema, intensivlik.

Tilning leksik-semantik tizimi o'zaro mazmuniy aloqador bo'lgan birliklardan tashkil topadi. Ushbu birliklar umumiy semantik belgi asosida semantik maydonlarni hosil qiladi. Semantik maydon nazariyasi til birliklari o'rtasidagi mazmuniy munosabatlarni aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Hissiyot va holat semantik maydoni insonning ruhiy kechinmalari, emotsional munosabati va psixologik holatini ifodalovchi leksemalarni o'z ichiga oladi. Mazkur maydonda leksemalar o'zaro sinonimik, antonimik hamda darajalanish munosabatlari orqali bog'lanadi.

Darajalanish (gradatsiya) hodisasi ma'noning kuchayishi yoki susayishini ifodalovchi semantik munosabat bo'lib, til birliklarining intensivlik darajasini belgilaydi. Aynan hissiyot va holatni ifodalovchi leksemalarda ushbu hodisa yaqqol namoyon bo'ladi.

Semantik maydondagi darajalanish leksemalarning umumiy semaga ega bo'lishi bilan birga, ularning ma'no kuchi jihatidan farqlanishiga asoslanadi. Bunday qatorlarda har bir keyingi birlik oldingisiga nisbatan kuchliroq yoki kuchsizroq mazmunni ifodalaydi.

Masalan, ijobiy hissiyotlarni ifodalovchi quyidagi qatorni ko'rish mumkin:

xursand – quvonmoq – shodlanmoq – zavqlanmoq.

Bu qatorda barcha birliklarning umumiy semasi "ijobiy emotsional holat" bo'lsa-da, ularning emotsional intensivligi turlicha. "Xursand" oddiy mamnunlikni bildirsa, "zavqlanmoq" hissiyotning eng yuqori darajasini ifodalaydi.

Salbiy hissiyotlarda ham shunday gradatsiya kuzatiladi:

bezovtalik – xavotir – vahima;

yengil xafalik – g'am – iztirob;

jahli chiqmoq – g'azablanmoq – qahrga minmoq.

Mazkur qatorlarda ma'no bosqichma-bosqich kuchayib boradi. Ayniqsa, "vahima", "iztirob", "qahr" leksemalari hissiy zo'riqishning eng yuqori darajasini ifodalaydi.

Hissiyot va holat semantik maydonidagi darajalanish faqat lug'aviy ma'noga emas, balki uslubiy vazifaga ham ega. Badiiy matnlarda gradatsiya obrazning ruhiy holatini yanada ta'sirchan tasvirlash imkonini beradi. Publitsistik va og'zaki nutqda esa fikrning emotsional ta'sir kuchini oshirishga xizmat qiladi.

Darajalanish sinonimiya hodisasi bilan uzviy bog'liq bo'lsa-da, ular aynan bir tushuncha emas. Sinonimlar bir-biriga yaqin ma'noli birliklar hisoblansa, gradatsiyada ular o'rtasida ma'lum intensivlik farqi mavjud bo'ladi. Shu sababli har qanday sinonimik qator gradatsion qatorni hosil qilmaydi.

Masalan: 1. *Xursand – mamnun* Ikkalasi ham ijobiy hissiy holatni bildiradi. Biroq "mamnun" har doim "xursand"dan kuchli yoki kuchsiz degan qat'iy darajani bildirmaydi. Kontekstga qarab almashib qo'llanishi mumkin.

2. *Qo'rqmoq – hadiksiramoq* Ikkalasi ham xavotir va qo'rquv bilan bog'liq holatni bildiradi. Ammo "hadiksiramoq" ehtiyotkorlik yoki xavotir ma'nosini, "qo'rqmoq" esa qo'rquvni ifodalaydi. Bu yerda hissiyot turi farqlanadi, izchil daraja emas. Shu o'rinda yana bir misolga diqqatimizni qaratsak.

3. *Jahli chiqmoq – qahirlanmoq* o'rtasida gradatsiya bor, deb talqin qilish mumkin, lekin bu mutlaq emas. *Jahli chiqdi* — odatda g'azabning boshlanishi yoki nisbatan yengilroq darajasini bildiradi. *Qahrlandi* — g'azabning kuchliroq, keskinroq namoyon bo'lishini anglatadi. Shu sababli ular quyidagi gradatsion qatorda qo'llanishi mumkin:

jahli chiqmoq → g'azablanmoq → qahrlanmoq

Bu yerda hissiyotning intensivligi bosqichma-bosqich ortib bormoqda.

Ammo ilmiy nuqtai nazardan ehtiyot bo'lish kerak. Chunki *jahli chiqdi* va *qahrlandi* avvalo sinonimik birliklar hisoblanadi. Ularning gradatsion munosabat hosil qilishi **kontekstga bog'liq**. Ba'zi matnlarda ular oddiy sinonim sifatida almashib kelishi mumkin, ayrim matnlarda esa muallif g'azabning kuchayishini ko'rsatish uchun ulardan gradatsion tarzda foydalanadi.

Semantik maydon nazariyasida darajalanish leksemalarning o'zaro joylashuvi va ichki tizimlilikini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida qaraladi. Hissiyot va holatni ifodalovchi birliklarni gradatsion tahlil qilish ularning semantik imkoniyatlarini chuqurroq ochishga yordam beradi.

Xulosa

Hissiyot va holat semantik maydonida darajalanish hodisasi tilning leksik-semantik tizimidagi muhim munosabatlardan biridir. U hissiyotning kuchayishi yoki susayishini ifodalash orqali leksemalarning mazmuniy farqlarini aniqlash imkonini beradi. Darajalanish semantik maydonning ichki tuzilishini tartibga soladi, nutqning ekspressivligini kuchaytiradi hamda badiiy tasvirning ta'sirchanligini oshiradi. Mazkur hodisani o'rganish o'zbek tilining semantik tizimini tadqiq etishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ne'matov H., Rasulov R. *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
2. Nurmonov A. *Tanlangan asarlar*. 3 jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
3. Safarov Sh. *Semantika*. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
4. Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. – Тошкент: Университет, 2006.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.